

OSMANLI İMGELEMİNDE AVRUPA

Arş.Gör. Birgül Koçak

İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Sosyoloji Böl.

İbrahim Şirin, Osmanlı İmgeleminde Avrupa

Lotus Yayınevi, Ankara, 2006, 391 s.

İbrahim Şirin'in çalışmasının içerdiği anlamıyla, kabaca bir kimse, bir kurum ya da bir toplum hakkında sahip olunan izlenim, genel düşünce ya da genel kanı anlamına gelen *imge*, imgebilim adı verilen araştırma alanının konusunu teşkil eder. Başlangıcı, 1890lar gibi bir döneme tarihlendirilebilecek imge araştırması, ilkin karşılaştırmalı edebiyat kuramı içerisinde yer alarak, edebi metinlerdeki imgelerin incelenmesi ile başlamıştır. İmge konusunun önemli olduğu bir diğer alan ise, sosyal kimlik kuramı ve sosyal karşılaştırma kuramları çerçevesinde bir sosyal grubun bir başka sosyal grup hakkındaki değerlendirmelerini, stereotip ve önyargıların oluşumunu inceleyen sosyal psikoloji olmuştur.¹ Günümüzde ise imgebilim araştırmaları, karşılaştırmalı edebiyatın ve sosyal psikolojinin sınırlarını aşarak, sosyoloji, tarih, siyaset bilimi gibi diğer sosyal bilimlerin çalışma konusu haline gelmiştir. Ülkemizde, özellikle son yıllarda kimlik konusunun ve "ötekilik" kavramsallaştırmasının temel alındığı disiplinlerarası çalışmalarda, imgebilim kavramı sıkça kullanılsa da, gerek Türklerin tarihte ilişki içine girdiği –bilhassa Batılı– toplumlara, gerekse başka toplumların bireylerinin Türklere ilişkin algılamalarının metinler üzerinden incelenmesi yapılmaktadır.²

¹ Serhat Ulağı, *İmgebilim: Öteki'nin Bilimine Giriş*, Ankara: Sinemis Yayınları, 2006, s. 129.

² Bu konuda yapılmış bazı çalışmalar için bkz. Arzu E. İldem, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar*, İstanbul: Boyut Yayınları, 2000; Herkül Mılas, *Türk Romanı ve "Öteki": Ulusal Kimlikte*

İbrahim Şirin'in *Osmanlı İmgeleminde Avrupa* isimli kitabı, esasen 2004 yılında, Ankara Üniversitesi Tarih Bölümü Yakınçağ Anabilim Dalı'nda "Osmanlı Seyahatnamelerinde Avrupa" başlığıyla yazılmış bir doktora tezi olarak, Avrupa'nın ne olduğu veya olmadığını değil, Osmanlı düşüncesinde Avrupa'nın nasıl "algılandığı"nu konu alması itibariyle bir imge çalışması olarak nitelendirilebilir. İmge kavramı üzerine yapılan çoğu araştırmada olduğu gibi, Şirin de çalışmasının kavramsal çerçevesini ben/öteki, kimlik/imge diyalektiği temelinde oluşturmuştur. Thierry Hentch'in *Hayali Doğu* başlıklı kitabındaki, *bu kitap bizden söz ediyor* cümlesi, Öteki'ye dair yapılan herhangi bir incelemenin aslında "öteki hakkında bildiklerimizin prizmasından görüldüğü biçimiyle, kendimizi nasıl tanıdığımızı"³ ortaya çıkarmaya yönelik olması bağlamında, Şirin'in çalışması açısından önem kazanmaktadır. Şirin'in çalışması, kendisinin de giriş kısmında belirttiği gibi, seyahatnameler üzerinden Osmanlı imgeleminde, Osmanlı'nın Öteki'si olarak Avrupa'nın nasıl ve ne şekilde ele alındığını incelerken, aslında Avrupa imgesinin Osmanlı'nın kendi kimliğini oluşturmasında, kendi evrenini ve kendi iktidarını kurmasında önemli bir işleve sahip olduğunu göstermeye çalışır.

Başta Edward W. Said, Franz Fanon ve Homi Bhabba gibi kuramcılarının, Batı'nın hegemonik bir güç olarak Doğu'ya yerleşerek, bir yandan onu yönetip, bir yandan da oradaki toplumlar hakkında yargıda bulunarak Doğu üzerinde egemenlik kurmasına ilişkin dikkate değer saptamalar içeren çalışmalarından bu yana, Doğu-Batı paradigmasını ele alan çoğu araştırma açılan bu yoldan gitmiştir. Bu doğrultuda yapılmış çalışmalar, Batı'nın kendi kimliğini oluşturma sürecinde, Jacques Lacan'ın "Ben'in esas işlevinin bir imge ile özdeşleşmek olduğunu"⁴ açıklayan, öznenin kendisini aynadaki yansımada gördüğü "farklılığa" göre tanımladığını ve ona düşmanca bir tavır sergilediğini gösteren

Yunan İmajı, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2000; Aslı Çırakman, "From Tyranny to Despotism: The Enlightenment's Unenlightened Image of the Turks" [Tiranlıktan Despotizme: Aydınlanmanın Aydınlanmamış Türk İmgesi], *International Journal of Middle East Studies*, , cilt. 33, sayı 1, 2001, 49-68; Onur Bilge Kula, *Alman Kültüründe Türk İmgesi*, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1993; Nedret Kuran Burçoğlu, "The image of the Turk in Europe from 11th to 20th century as represented in literary and visual sources" [11. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Avrupa'daki Edebi ve Görsel Kaynaklarda Türk İmgesi], *Marmara Üniversitesi AT Araştırmaları Dergisi*, sayı 7, 1999, 187-203.

³ Thierry Hentch, *Hayali Doğu*, İstanbul: Metis Yayınları, 1996, s. 274.

⁴ Saffet Murat Tura, *Freud'dan Lacan'a Psikanaliz*, 3. Baskı, İstanbul: Kanat Kitap, 2005, s. 184.

“ayna kuramı”ndan⁵ yararlanarak, Doğu’nun aynadaki öteki işlevi gördüğünü kanıtlamaya çalışmıştır. Said’in *Şarkiyatçılık* eserinin ardından çeşitli bilim dallarında birbirini izleyen bu “öteki üzerinden kendi kimliğini kurgulama” nosyonunu temel alan çalışmalar, Batı’nın “hayali Doğu”yu nasıl ürettiği ve bu arada kendi iktidarını nasıl kurduğu ile meşgul olmuş fakat diğer yandan, Şirin’in de ifade ettiği gibi, Doğu’da yaşayanların Batı’yı nasıl algıladıkları üzerinde pek fazla durulmamıştır. İbrahim Şirin sefaretname ve seyahatname metinleri üzerinden, literatürdeki bu eksiği gidermeye çalışmaktadır. Bunu yaparken, Şirin birkaç noktaya dikkat çeker. Birincisi, Said’in Batı’nın ötekisi olarak işaretlediği Doğu’nun sorunlu olduğu şeklinde –daha önce T. Hentch tarafından yapılmış olan– doğru tespiti tekrarlar (s.16). Osmanlı’nın tarihte Batı ile girdiği ilişki ve Osmanlı’nın dünya-tarihsel bağlamda sahip olduğu konum düşünüldüğünde, Avrupa’nın kendisinin karşıtı olarak gördüğü Araplar değil, Türklerdir. İkincisi ise oryantalizm karşısında onun simetrisi olan bir oksidentalizmin (garbiyatçılığın) olmadığını söyler, zira Batı’nın Doğu üzerinden kurduğu tarihsel ve kültürel hegemonyanın Doğu’da, Batıya ilişkin olarak, tam karşılığı yoktur: “oryantalizmin simetrisi olmayan tam da asimetrisi olmayan nevi şahsına münhasır Batıya karşı bir oksidentalizm” söz konusudur (s.30).⁶

Şirin çalışmasına bir “kavram arkeolojisi” yaparak başlar. Buna göre, Osmanlı’nın sözcük dağarcığında Avrupa’nın hangi kelimelere tekabül ettiğini araştırırken bir yandan da zaman içinde kelimelerin değişimini takip ederek Avrupa imgesinin Osmanlı düşüncesindeki dönüşümünü ele alır. Türklerin Avrupa ile ilk karşılaşma biçimi olan Haçlı Seferleri’nin Türk insanında Avrupa’ya ilişkin olarak –günümüzde hala süregelen– bir Haçlı imgesi yarattığını belirtir. Çalışmada, 1480’de Cem Sultan’ın isteğiyle kaleme alınan

⁵ Revda Ganioglu Özden, “‘Kendi’ni Aynadaki Yansımada Kurgulayan Uluslar”, *Toplumbilim*, 14, 2001, s. 126.

⁶ Şirin’in ifadesine paralel olarak, Alim Arlı “oryantalizm”in iktidar hakkında bir söylem olması ve bilgi sistematığı kurmasından hareketle bir “kök-paradigma” oluşturduğunu, oksidentalizmin ise diğeri gibi tarihsel bir bilgi üretmediğini, “bilinç bölünmesi”nin, “kültürel şizofreni”nin ürünü olduğunu söyler, *Oryantalizm-Oksidentalizm ve Şerif Mardin*, İstanbul: Küre Yayınları, 2004, s. 65. Garbiyatçılığın şu an için üzerinde uzlaşmaya varılmış belirli bir tanımı yoktur. Garbiyatçılığın çeşitli tanımlarına dair bir değerlendirme için bkz. Meltem Ahıska, *Radyonun Sihirli Kapısı, Garbiyatçılık ve Politik Öznellik*, İstanbul: Metis Yayınları, 2005, s. 72.

Saltuknâme ve *Danışmentnâme* isimli eserler Türklerin Avrupalılar ile ilk karşılaşmalarının yazılı kaynakları olarak karşımıza çıkar. Bu eserlerde, Frenkler karşısındaki gazilerin yiğitliği ve cesurluğu, Frenklerin ise ne kadar korkak ve pısrık kâfirler oldukları anlatılır (s.50). Gazavatnameler ise savaşlarda gösterilen kahramanlıklara ilişkin yazılı eserlerdir. Bu eserler, gazilerin hayatlarından kesitler aktarırken, diğer yandan da savaşanlara şevk aşılar. Gazavatnameler, uçlarda savaşan askerleri hedefler ve bu yüzden askere moral vermek istenir; bunun dayanağı olarak ise din kullanılır ve savaş kutsallaştırılır (s.81). Gerek *Saltukname* ve *Danışmentname*'de gerekse gazavatnamelerde Osmanlı'nın dünyanın geri kalanı karşısında kendisini nasıl konumlandığı ve üstünlük duygusunun tamlığı ile karşılaşılır. Bu üstünlük algısı ve kendisinin inandığı (Müslüman olduğu) için üstün olduğu fikri, metinler aracılığıyla pekiştirilir ve yaygınlaştırılır. Müslüman'ın Öteki'nden olan farklılığı, kurullarla düzenlenmiş olup giyim kuşamdan evlerin rengine kadar gündelik yaşamda yansımaları bulur. Yazarın kitapta "kadim dönem" diye tasnif ettiği Osmanlı'nın klasik çağında, "bir Türk'ün dünyaya bedel olduğu" şeklinde kendine yönelik bir tanımlama söz konusudur. Kanuni Dönemi, Osmanlı'nın cihanın hâkimi olduğu inancıyla işaretlenir. Buna paralel olarak, Kanuni sayesinde Avrupa'da yenilmez büyük Türk imgesi ortaya çıkmıştır.

Yazar, Avrupa'daki hızlı gelişmelere karşılık Osmanlı'nın çözülme döneminde yeniliklere açık olmak yerine, Kanuni dönemine atfen bir "altın çağ"a dönme arzusu içinde olduğuna işaret eder. Buna göre, mutlak değişmeyen ideal bir düzenin sınırları içerisinde bir şeylerin değiştirilebileceğine inanılır (s.109). Ancak bunun toptancı bir değerlendirmeye yol açmaması gerekir. Zira Osmanlı statü grupları, ilmiye, seyfiye (askerler) ve kalemiye arasındaki çatışma ve birinin diğeri üzerinde egemen olma, iktidarı ele geçirme mücadelesi sonucunda yeni durumlara karşı farklı tepkiler verilir (s.110). Örneğin ulema ve yeniçeriler yeniliğe direnirlerken, kalemiye sınıfı değişimlere açıktır. Klasik dönemde ilmiye ve seyfiye sınıfı ağırlıklı olarak iktidarda olmasına karşın, alınmaya başlanan yenilgiler sonrasında kalemiye sınıfı, gaza ideolojisi üzerine kurulu olan devlet ideolojisini barış ve diplomatik ilişkileri esas alan yeni bir siyasi yapıya dönüştürme çabası içine girer. Çözümün altın çağa dönüşte değil, dışarıda, Avrupa'da olduğuna inanır. Şirin'in Avrupa'ya ilişkin gözlemlerde bu

iç dinamikleri hesaba katması gerçekten önemlidir. Çünkü Avrupa'ya giden sefirler kalemiye sınıfı mensubudur. Kalemiye sınıfının iktidar mücadelesi ve siyasi arzuları Avrupa ile olan ilişkileri etkilediği gibi, onların Avrupa izlenimlerine de yön verir. Bu bağlamda Avrupa örnek alınması gereken bir model olarak görülür.

Şirin imgenin değişimi konusunda, tıpkı Avrupa-merkezcilikle eleştirdiği Bernard Lewis gibi tarihsel bir dönemlendirme yapar ve bu dönemlendirmede Karlofça'ya özel bir önem atfeder. Gerçekten de 1699 Karlofça Antlaşması bir devrin bitip bir devrin başladığı tarihtir. İlk kez Osmanlı açıkça savaşta yenilmiş bir devlet olarak barış imzalamış ve "kâfirlere" toprak kaptırmıştır. Ancak Lewis bu dönemlendirmeyi daha detaylı yapar. Ona göre Osmanlı kudretinin çöküşündeki evreler 1606'da Avusturya ile imzalanan Zitvatorok Antlaşması ile başlar. Sultan ilk defa Habsburg Monarkı'na imparator sıfatını tanımayı ve ona kendisiyle eşit olarak muamele etmeyi kabul etmiştir. Yani bir "eşitlik tavizi" verilmiştir. II. Viyana Kuşatması başarısızlığı ile yaşanan büyük kırılmanın ardından gelen Karlofça sonrasında 1774 Küçük Kaynarca antlaşması ise yeni bir gurur kırılışı getirmiştir.⁷ Şirin'in, çalışmasında, Karlofça Antlaşması dışındaki bu evrelerin üzerinde durmadığı görülmektedir.

Kitapta Avrupa imgesinin takip edildiği metinler sefaretnameler ve seyahatnameler olarak iki gruba ayrılır. 19. yüzyıla gelinceye dek yabancı ülkelerde daimi elçilik bulundurulmamıştır. Çünkü Dar-ül İslam, Dar-ül Harp ayırımına göre İslam hukukunda Hıristiyan devletler Müslüman devletlerle eşit sayılmaz (s.130). Ancak yazar başta Ercüment Kuran ve Bernard Lewis'i referans göstererek, Müslümanların daimi elçi bulundurmamasının salt İslami temelli bir ideolojiden kaynaklandığı görüşünü reddeder. Zira Şirin'e göre, "Osmanlıların ideolojilerini İslamiyet'e indirgemek Osmanlı üzerine yapılan çalışmaları büyük oranda kısıtlamaktadır. Osmanlı'nın gerçekte dayandığı, Sasani, Bizans, Akdeniz damarını yok sayarak dinsel ağırlık abartılmaktadır" (s.130) ve Althusserci bir tanımla devletin ideolojik aygıtlarının arasında dinin yanı sıra aile ve hukuk gibi aygıtların da yer aldığını belirtir (s. 131). Osmanlı devleti kendisini klasik döneminde cihan hâkimi olarak görürken başka memleketlerde elçi bulundurmaya gereksiz görür; buna karşın Avrupalıların

⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, s. 36.

erken dönemlerden beri Osmanlı devletine elçi göndermeleri Osmanlı'nın üstünlük duygusunu pekiştirmiştir. Şirin'e göre elçi gönderilmemesinin bir diğer nedeni ise, Osmanlı iktidar grupları için İstanbul'dan uzaklaşmanın iktidardan uzaklaşmakla eş anlamlı olmuş olmasıdır. Bu yüzden elçilik gibi dış görevler daha alt kademedeki memurlara bırakılmıştır (s.137).

Çalışmada, sefirlerin sefaretnamelerinde gizli bilgi sayıldığı için gittikleri ülkelerin siyasal etkinliklerinden söz edilmediği, bunun yerine protokollerden bahsedildiği, bu bağlamda başta Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet'in Paris sefaretnamesinin Lale Devri'nde, Ebubekir Ratıp Efendi'nin Viyana sefaretnamesinin III. Selim Dönemi'nde, Sadık Rıfat Paşa'nın Viyana gözlemlerinin ise Tanzimat Dönemi'nde yapılan yenilikler üzerinde büyük etkisi olması bakımından sıradan bir sefaretnamenin sınırlarını aştıkları ifade edilmektedir (s. 148).

Sefaretnameler içerisinde Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet'in Paris Sefaretnamesi'nin ayrıcalıklı bir yere sahip olduğunu belirtmek gerekir. Çelebi Mehmet, alt kademededen değil, üst kademededen bir memurdur. Demek oluyor ki, artık Osmanlı gururunu yansıtan alt kademededen elçilerin gönderilmesi dönemi bitmiştir (s. 155). Öte taraftan barış ve diplomasi dönemiyle birlikte dış ilişkilerin öneminin artması neticesinde reisülküttap sınıfının sistem içinde ağırlığı artmış, bu durum sefirlerin siyasal ve sosyal kökenini değiştirmiştir (s. 157).

Şirin'in dikkat çektiği diğer bir önemli husus ise sefaretnamelerde tasvir edilen yerlerin ev sahibi ülkenin yöneticilerince belirlenmiş olmasıdır. Zira protokol gereği sefirler gezdirilirler, dolayısıyla sefaretnamelerin pek çoğunda halka ve gündelik yaşama ilişkin bir gözlem yer almayıp, ev sahibi ülkenin yöneticilerinin kendi üstün yanlarını göstermek istedikleri için gezdirdikleri yerlere (rasathane, köprü, viyadük, kanallar gibi bilim ve tekniğin somutlaştığı mekanlara) dair gözlemler vardır (s. 162).

Şirin seyahatname yazarlarını ise "pragmatist bir modernizatör" olarak tanımlar. Ona göre seyyah, her gittiği yere kendi ülkesiyle mukayese ederek bakar. Gittiği yerin üstünlüklerini ya da farklılıklarını gösterir. Bu şekliyle Öteki üzerinden kendi toplumuna dönük bir durum tespitine çalışır. Yazar, seyyahların birçok açıdan Avrupa'nın Osmanlı Devletinden üstün olduğuna kanaat getirdiklerini ve

temel problematiklerinin de bu üstünlüğün kaynağının nedenini bulmak olduğunu belirtir (s.271). Avrupa'ya ilişkin gözlemleri ise medeniyet, dini hayat, teknik ve bilim, eğitim ve öğretim kurumları, sağlık ve sağlık kurumları, iktisadi hayat, yönetim ve gündelik yaşam başlıkları altında tematik olarak gruplandırır.

Netice olarak, bir imge çalışmasını sosyoloji açısından değerli kılan, imgenin betimlenmesinden ziyade, bu imgenin toplumsal olarak arka planını verebilmesi, onu açıklayabilmesidir. Şirin'in çalışması, Avrupa imgesinde belirleyici öğeler olarak gerek sefirlerin ve seyyahların toplumsal konumları hakkında bilgi vermesi, gerekse iç dengelere, sınıflar arası ilişkilere ve iktidar mücadelelerine yer vererek, imgeden çok imleyeni önemsemesi açısından dikkate değerdir ve açıklayıcıdır.

Söz konusu çalışma tarih alanında yapılmış olsa da, Türkiye'nin Batılılaşma sürecine ilişkin yapılacak herhangi bir araştırmanın sosyolojik düşüncenin imkânlarından yararlanmamış olduğu düşünülemez. Dolayısıyla Şirin'in kitabı, Türk düşünce tarihinin temel eserleriyle diyaloga girmesi ve geniş bir literatür çalışması örneği sunması açısından da yararlıdır.

Diğer yandan çalışmaya metodolojik açıdan bakıldığında, Rus edebiyat kuramcısı Mihail Bakhtin'in metinlerarasılık kuramının temel alındığı görülmektedir. Post-yapısalcı kuramcılar kültürel incelemelere karşılıklı-metinsel bağımlılık kavramını getirmişlerdir: bu kavram bir metnin anlamıyla kendi başına var olmadığı, aksine diğer şifreler ve metinler ağı içinde yer aldığını anlatır. Metinler, varlıklarını, kendilerini ortaya çıkaranlardan çok diğer metinlere borçludurlar. Ancak yapısalcı göstergebilimciler, sosyal bağlamdan soyutlandıkları, metnin dışında gerçeklik kabul etmedikleri gerekçesiyle eleştirilmişlerdir. Onlara göre, bütün anlamlar metinseldir ve metinlerarasıdır. Bildiğimiz her şey işaretlerden geçerek inşa edilir, söylemin kurallarıyla yönetilir ve diğer metinlere benzerlik, anırtırma ve tekrar yoluyla bağlıdır.⁸ Şirin, "gök kubbe altında yeni bir şey yok, her şey daha önce söylenmiştir" argümanını içerdiğini söylediği bu kuramın Türk düşünce dünyasındaki sürekliliği ve yönelimleri anlamada yararlı olacağını ifade ederken haklı

⁸ İrfan Erdoğan ve Korkmaz Alemdar, *Öteki Kuram*, Ankara: Erk Yayınları, 2002, s. 356, 529.

olabilir: metinleri birbirleriyle ilişkili olarak okumak, süreklilikleri ve değişimleri yakalamayı sağlayacaktır. Ancak, böylesi tarihsel ve sosyolojik çözümler yer aldığı bir çalışmada salt söylem odaklı bir çözümleme yönteminin yetersiz kaldığı, daha doğrusu, yazarın yaptığı kimi sosyolojik çözümler bu kuramın sınırlarını aştığı, o halde çalışmanın başka kuramlarla da temellendirilmiş olması gerektiği belirtilmelidir.

İşaret edilmesi gereken diğer bir husus ise, metnin kimi yerlerinde bağlamdan tümüyle kopuk cümlelerin ve tekrarların yer alması (bkz s.278 ilk paragraf ve çalışmanın sonuç kısmı), yazım hatalarının ve bozuk cümle yapılarının çokluğu ve “metafetişizme müptela” gibi anlamsız ifadelerin kullanımı okuma ve anlamlandırma sürecini güçleştirmektedir. Ancak İbrahim Şirin’in *Osmanlı İmgeleminde Avrupa* isimli çalışması, tekrar etmek gerekirse, kuru betimlemeye dayalı seyahatname incelemelerinin üstüne çıkmış olması ve seyahatname literatürünü tarihsel sosyolojinin hizmetine sunması açısından dikkat çekici bir inceleme olarak değerlendirilebilir.